

Микола Смоквін

здобувач кафедри державознавства і права
ОРІДУ НАДУ при Президентові України

ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ СТІЙКИМ РОЗВИТКОМ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА, В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСУ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ТА ФОРМУВАННЯ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Публікація присвячена аналізу впливу процесу децентралізації та формування органів місцевого самоврядування нового базового рівня на становлення та розвиток сільської спільноти і сільських територій; визначенню інноваційних організаційно-правових механізмів державного управління в контексті їх практичного застосування до процесу сталого розвитку сільських громад та сільських територій. Пропонується проект моделі синхронізації та адаптації реформи державного управління, створення спроможних об'єднаних територіальних громад з процесом сталого розвитку українського села.

Ключові слова: інноваційні механізми державного управління; стійкий розвиток; синхронізація та адаптація реформ.

Nikolay Smokvin

Applicant of the department of state studies and law
ORIPA NAPA under the president of Ukraine

IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISMS OF PUBLIC ADMINISTRATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN VILLAGE UNDER DECENTRALIZATION AND FORMATION OF AMALGAMATED LOCAL COMMUNITIES

The publication is devoted to analyzing the impact of the decentralization process and the formation of a new basic level of local self-government on the formation and development of the rural community and rural territories. Decentralization of public authority is considered a key factor in building a democratic, right and social state, since decentralized public authority is objectively close to the population and guarantees them the opportunity to participate in solving political, economic, social, social and everyday problems. Considering Ukraine's European aspirations, an important component of this process is the development of local self-government, which is in line with the provisions of the European Charter of Local Self-Government.

The territorial community is a new subject of local self-government. Many scientific works discuss the theoretical understanding of the concept of "territorial community" and its essence. A territorial community is a self-organizing body of government created on the basis of a decision of the population of a certain administrative-territorial unit. The main purpose of creating a territorial community is communication, education, production and more. The creation of such a territorial community has not only ancient historical traditions in Ukraine, but also a natural character.

The innovative organizational and legal mechanisms of public administration in the context of their practical application to the process of sustainable development of rural communities and rural territories have been identified. In order to effectively manage the process of reforming public authorities in rural areas and in view of the difficult situation that has developed in the countryside in recent years, it becomes necessary to introduce non-standard, innovative organizational and legal and other mechanisms of public administration to ensure the further sustainable development of rural areas. These innovative mechanisms include the full public policy cycle. It provides for consultation with stakeholders (relevant professional associations, profile experts and researchers, public sector representatives) already at the stage of discussing the political reform agenda proposed by policy makers. Such meaningful consultations not only improve the quality of development of draft decisions, but also enhance the legitimacy of the proposed changes. The benefits of a full-blown public policy mechanism include the prevention or minimization of resistance to reform.

The draft model of synchronization and adaptation of the public administration reform, creation of able united territorial communities with the process of sustainable development of the Ukrainian village is proposed.

Key words: innovative governance mechanisms; sustainable development; synchronization and adaptation of reforms.

Постановка
проблеми

Перерозподіл владних повноважень, делегування деяких функцій управління органам місцевої влади потребує не тільки заходів законодавчого та організаційного характеру, а також залучення громадських інституцій до повного циклу їх впровадження. Створення об'єднаних територіальних громад

як нового базового рівня місцевого самоврядування стикається з організаційно-кадровими, фінансовими, психологічними та іншими проблемами. Вкрай важливою є синхронізація в організаційному та правовому сенсі дій органів публічної влади, громадських та професійних організацій для досягнення кінцевої мети,

© Смоквін М. В., 2019.

створення сільської громади, спроможної самостійно вирішувати питання розвитку території проживання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дану проблематику під різним кутом зору та у різних контекстах в своїх наукових роботах розглядають провідні вітчизняні науковці, такі як Н. Александров, В. Бакуменко, М. Іжа, М. Попов, С. Попов, Л. Приходченко, Т. Пахомова та багато інших, але, на жаль, з боку держави відсутній комплексний підхід щодо використання наукових здобутків щодо практичного вирішення проблем сталого розвитку села в цілому.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Наукові підходи до запровадження організаційно-правових механізмів сталого розвитку українського села як засобів забезпечення системного покращення умов життя людини на селі, розвитку сільських громад, в умовах кризових явищ та політиці та економіці України все ще фрагментарні та неузгоджені. Саме тому вони не знайшли реального комплексного втілення в організаційно-правових підходах до управління стійким розвитком українського села.

Мета

Визначити інноваційні механізми державного управління та їх практичне застосування до процесу синхронізації та адаптації адміністративно-територіальної реформи з розвитком українського села.

Виклад основного матеріалу

В статті 132 Конституції України наголошено: «Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості й соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій» [10].

Децентралізація публічної влади вважається ключовим фактором у розбудові демократичної, правової та соціальної держави, оскільки децентралізована публічна влада об'єктивно наближена до населення й гарантує можливість участі у вирішенні політичних, економічних, громадських, соціальних та побутових проблем. Враховуючи європейські прагнення України, важливою складовою цього процесу є розвиток місцевого самоврядування, що відповідає положенням «Європейської хартії місцевого самоврядування». Основний принцип розвитку місцевого самоврядування, що його визначено в Хартії, сформульовано наступним чином: «Місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення» [9].

Реалізація основного принципу Хартії в розвинених європейських державах, в яких розвиток місцевого самоврядування з впровадженням принципів децентралізації влади має багаторічну традицію, завжди сприяв вирішенню питань, які пов'язані з розвитком депресивних територій, багатокладністю суспільного життя та багатонаціональним складом населення, що є актуальним для нашої держави.

Сформована в Україні централізована модель регіональної політики наразі практично вичерпала свої можливості й гальмує розвиток сільської спільноти та сільських територій. Організаційно – правові механізми взаємодії між центральними і місцевими органами виконавчої влади характеризуються внутрішньою суперечливістю через неадекватний розподіл державних функцій та повноважень між органами влади, недосконалість визначення змісту цих функцій, їх неузгодженість та дублювання, складні міжбюджетні відносини [8]. Зазначене суперечить глобальній і європейській тенденції розвитку сучасного світу, яка спирається на зростаючу роль сільськогосподарських регіонів як одиниць проміжного рівня системи державного управління, які здатні, з одного боку, зменшити навантаження на органи центральної влади, перебравши на себе частку їхніх повноважень, а з іншого – максимально враховувати місцеві потреби при прийнятті державно-управлінських рішень щодо розвитку сільської місцевості [7].

З початку процесу децентралізації проведено великий обсяг роботи. Прийнято Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», а також зміни до діючих нормативно-правових актів, якими регулюється діяльність територіальних громад та їх взаємовідносини з іншими органами державної влади та самоврядування. З метою більш ефективного використання владних повноважень та розмежування повноважень між різними гілками влади, органами державного управління різних рівнів було прийнято Закони України «Про співробітництво територіальних громад», «Про засади державної регіональної політики», якими регулюється зазначені правовідносини.

Незважаючи на суттєві позитивні зсуви у впровадженні процесу децентралізації владних повноважень, слід зазначити, що, на жаль, правовий механізм державного управління не було застосовано в повній мірі. Незважаючи на позитивні оцінки Венеціанської комісії, не вдалось прийняти необхідні зміни до Конституції України.

Безумовно розпочата в державі адміністративно-територіальна реформа та реформа державного управління потребує подальшої законодавчої роботи, спрямованої на визначення та регулювання багатьох сфер життя населення, до яких слід віднести затвердження Верховною Радою проектів закону з адміністративно-територіального устрою, використання земельних ресурсів, про місцевий референдум та оновлення низки діючих законодавчих актів.

Одною з основних цілей децентралізації влади є передача певних повноважень новому базовому рівню органів місцевого самоврядування об'єднаним територіальним громадам, що не може сприйматись як ослаблення органів центральної влади. На перший погляд, перерозподіл повноважень у країні, яка перебуває у стані війни і потребує сильного центрального управління та об'єднання всіх зусиль нації і ресурсів країни, може сприйматись як контрверсійний крок. Проте реформа децентралізації влади сама по собі не провокує розвиток відцентрових тенденцій у країні та не призводить до напруження у відносинах між центром та регіонами. Значення місцевого самоврядування в політико-правовому аспекті добре відображає світовий досвід, який не розглядає його як альтерна-

тиму сильної держави. А скоріше навпаки: розвинене місцеве самоврядування є ознакою сильної держави. У період державних криз, приймаючи на себе питання життєзабезпечення на локальному рівні, місцеве самоврядування сприяє збереженню і зміцненню держави. У періоди між кризами місцеве самоврядування відіграє стабілізуючу роль у розвитку держави, забезпечуючи надання місцевих послуг і знімаючи соціальну напругу в суспільстві [3].

Новим суб'єктом місцевого самоврядування виступає територіальна громада. В багатьох наукових працях розглядаються теоретичне зрозуміння поняття «територіальна громада» та її сутність. Територіальна громада – це самоорганізаційний орган влади, створений на основі рішення населення певної адміністративно-територіальної одиниці. Головною метою створення територіальної громади є спілкування, виховання, виробництво тощо. Створення такої територіальної громади має не лише давні історичні традиції в Україні, а також природний характер, відбувається на добровільній, свідомій основі, із врахуванням уявлень, побажань, мотивів, прагнень кожної людини або більшості людей [2].

Слід зазначити, формування об'єднаних територіальних громад (ОТГ), які фактично розташовані в сільській місцевості та об'єднують сільські населені пункти, є важливою складовою розвитку сільських громад та сільських територій. Сформульовані вище визначення ОТГ включають у себе основні напрямки їх розвитку, а саме прагнення до згуртованості у вирішенні спільних проблем на користь збереження навколишнього середовища, впровадження необхідних соціально спрямованих видів діяльності. Але на практиці місцеве самоврядування базового рівня стикалося із цілим комплексом викликів, несумісним із завданнями виконання самоврядних та делегованих повноважень на належному рівні. Винятком можна було назвати міста обласного значення, фінансовий потенціал яких дозволяв органам місцевого самоврядування здійснювати свої повноваження на належному рівні. Переважна ж більшість органів місцевого самоврядування базового рівня демонструвала низьку ресурсну спроможність виконувати самоврядні та делеговані повноваження [11]. В зв'язку з чим важливого значення набуває принципове вирішення низки питань організації місцевого самоврядування в Україні з залученням інноваційних механізмів державного управління та поступового переходу до економічної, фінансової самостійності сільських громад, територіальних утворень різних рівнів на основі принципу деконцентрації влади як загального інституційного принципу організації публічної адміністрації [1].

Відповідно, одним із ключових завдань першого етапу реформи децентралізації є створення належних інституційних та фінансальних умов для підвищення спроможності органів місцевого самоврядування базового рівня виконувати самоврядні та делеговані державою функції, відповідно до принципу субсидіарності. Досягнення цієї амбітної мети передбачало консолідацію органів місцевого самоврядування базового рівня з метою створення спроможних територіальних громад, із широкими повноваженнями, відповідним ресурсним забезпеченням та чітко окресленою відповідальністю перед громадою та державою. Створен-

ня владних структур нового базового рівня, на жаль, перетворено на самоціль, що призвело до того, що значна частина новостворених ОТГ не здатні в організаційно-кадровому, економічному, фінансовому плані реалізовувати та виконувати делеговані повноваження. Тому основний акцент при створенні ОТГ необхідно перенести на попереднє створення умов для об'єднання, а саме суспільних, соціально-економічних, фінансових та інших. Об'єднання має бути здійснено, коли створені передумови формування спроможної територіальної громади.

Спроможною територіальною громадою було визначено територіальні громади сіл (селищ, міст), які в результаті добровільного об'єднання здатні самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити формування та реалізацію програм розвитку сільської спільноти та сільських територій, належний рівень надання послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці [13].

Формування самодостатніх сільських територіальних громад є одним з найбільш актуальних завдань сучасного розвитку України та основою ефективного розвитку країни. Це пояснюється тим, що розвиток сільських громад та сільських територій можливий лише за наявності розвиненої системи місцевого самоврядування та самодостатності громад, що є однією з основних ознак демократії. Проблема створення самодостатніх територіальних громад в Україні тривалий час стоїть досить гостро. Принцип їхньої самостійності, що проголошений у Конституції України, на практиці фактично не виконувався. Переважна більшість територіальних громад, маючи право вирішувати питання місцевого значення, не є на це спроможною. Світовий досвід говорить про те, що тільки самодостатня територіальна громада може ефективно вирішувати місцеві питання, беручи участь в управлінні власними справами безпосередньо або через обрані ними органи, що створює простір для прояву ініціативи й творчості. Отже, актуальним питанням є дослідження особливостей поняття та розвитку територіальних громад з точки зору їхньої самодостатності [14].

Формування самодостатності громад передбачає, що вони володітимуть матеріальними, фінансовими та іншими ресурсами в обсягах, достатніх для ефективного реалізації завдань та управлінських функцій місцевого самоврядування, надання соціальних послуг на рівні, передбаченому загальнодержавними стандартами, що є важливими складовими розвитку сільських територій. Це відповідатиме Європейській хартії місцевого самоврядування, у якій зазначається, що місцеве самоврядування означає право і спроможність місцевих властей у межах закону та в інтересах місцевого населення здійснювати та управляти часткою державних прав, які належать до їхньої компетенції [4].

Аналізуючи матеріали публікацій, бачимо: під самодостатньою слід розуміти таку сільську територіальну громаду, що має визначену територію, розвинену соціальну інфраструктуру, необхідний кадровий потенціал, матеріальні та фінансові ресурси, достатні для вирішення питань місцевого значення в інтер-

есах жителів сіл, виконання власних та делегованих повноважень місцевими органами влади. На підставі викладеного вище можна стверджувати, що проблема з визначення самодостатності сільських територіальних громад є актуальною і потребує проведення комплексних досліджень. Досягнення максимально можливої самодостатності територіальної громади є основою місцевого і регіонального розвитку будь-якої країни. Це також є ознакою якісного й ефективного місцевого самоврядування. Єдиний шлях виконання цього завдання та забезпечення вирішення проблем гармонізованого розвитку сільської спільноти – запровадження сучасної, найбільш поширеної у світі концепції розвитку, класичне означення якої таке: це такий розвиток, який дає змогу сучасним поколінням задовольняти свої потреби, не створюючи загроз майбутнім поколінням.

Але досягнення самодостатності територіальних громад потребує певного науково-практичного підходу. Розробка стратегії сталого розвитку як запоруки формування самодостатньої територіальної громади викладено у праці, авторами якої є М. Іжа та Н. Красностанова «Модель формування структури сталого розвитку регіональної системи». Процес розробки стратегії розвитку певної територіальної одиниці складається з аналізу ситуації виявлення конкурентних переваг та недоліків, формування блоків локальних напрямків і сфер діяльності, це економічний, соціальний розвиток, удосконалення середовища проживання та управління, узгодження дій з зацікавленими сторонами, інтеграція локальних цілей і напрямків розвитку та їх оцінка.

Модель розвитку територіальних громад необхідно розглядати як комплексну процедуру державного управління у вигляді системи функціональних-орієнтованих блоків, що реалізуються в певній поетапності, концептуально-аналітичній, балансово-ресурсній, виявлення пріоритетів та самозабезпечення, управління сталим розвитком, стратегія сталого розвитку [6].

На даному етапі децентралізації, коли не закінчено процес формування ОТГ, постає питання взаємодії та координації роботи між органами державної влади та управлінськими органами створених територіальних громад.

Тому актуальним є створення проекту моделі сталого розвитку сільської громади та сільських територій з урахуванням теперішніх реалій, та синхронізування й адаптування їх до процесу децентралізації та формування спроможних територіальних громад (додаток 1). В основу принципів взаємодії має бути покладено законність, тобто правову регламентацію діяльності кожного суб'єкта, гласності, взаємної відповідальності та динамічності взаємодії [12].

Необхідно констатувати: мають місце випадки гальмування процесу об'єднання громад. Одна з причин в тому, що із 12 тис. старих місцевих рад майже половина були дотаційними. Майже єдиним механізмом дотування був перерозподіл коштів від самодостатніх рад на користь фінансово неспроможних. Ця ситуація нагадує та говорить про те, що раніш діючий принцип перерозподілу коштів діє до теперішнього часу. Ще один фактор, це впродовж багатьох років повністю відсутня традиційність влади; зайняті в сільрадах службовці, напевне, втраять роботу. Окрім того, завершення

процесу формування ОТГ на території певного району означає припинення його існування, оскільки він залишається і без доходів, і без повноважень. Тож районні еліти або прагнуть створення громад на базі старих адміністративних районів, або намагаються гальмувати процес, якщо не впевнені в можливості перевернути контроль над органами місцевого самоврядування в усіх чи принаймні більшості ОТГ.

В процесі децентралізації та реформування адміністративно-територіального устрою найважливішим фактором є залучення інститутів громадського суспільства до просування та пояснення переваг змін, які здійснюються. Для цього доречно застосувати механізм повного циклу публічної політики. Він передбачає консультації із зацікавленими сторонами (відповідними професійними асоціаціями, профільними експертами та дослідниками, представниками громадського сектору) вже на етапі обговорення політичного порядку денного реформи, який пропонують суб'єкти політики. Такі змістовні консультації дозволяють не тільки підвищити якість проектів рішень, але й посилити легітимність пропонованих змін. І серед переваг механізму повного циклу публічної політики можна відзначити попередження або мінімізацію спротиву реформам [5].

З метою ефективного управління процесом реформування органів публічної влади в сільській місцевості та з урахуванням складної ситуації, яка за останні роки склалась на селі, постає необхідним впровадження не стандартних, інноваційних організаційно-правових та інших механізмів державного управління, щодо забезпечення подальшого сталого розвитку сільських територій. До зазначених інноваційних механізмів слід віднести:

Організаційно-правовий:

- розробка нормативно-правової бази діяльності структурних підрозділів, відповідальних за реалізацію програм сталого розвитку сільської громади та сільських територій;
- формування правовідносин з іншими державними, недержавними, іноземними органами і організаціями, взаємодія з якими сприятиме розвитку процесу сталого розвитку українського села;
- визначення актів реалізації прав, обов'язків, та посадових інструкцій учасників розвитку сільських територій;
- добір та розстановка кадрів.

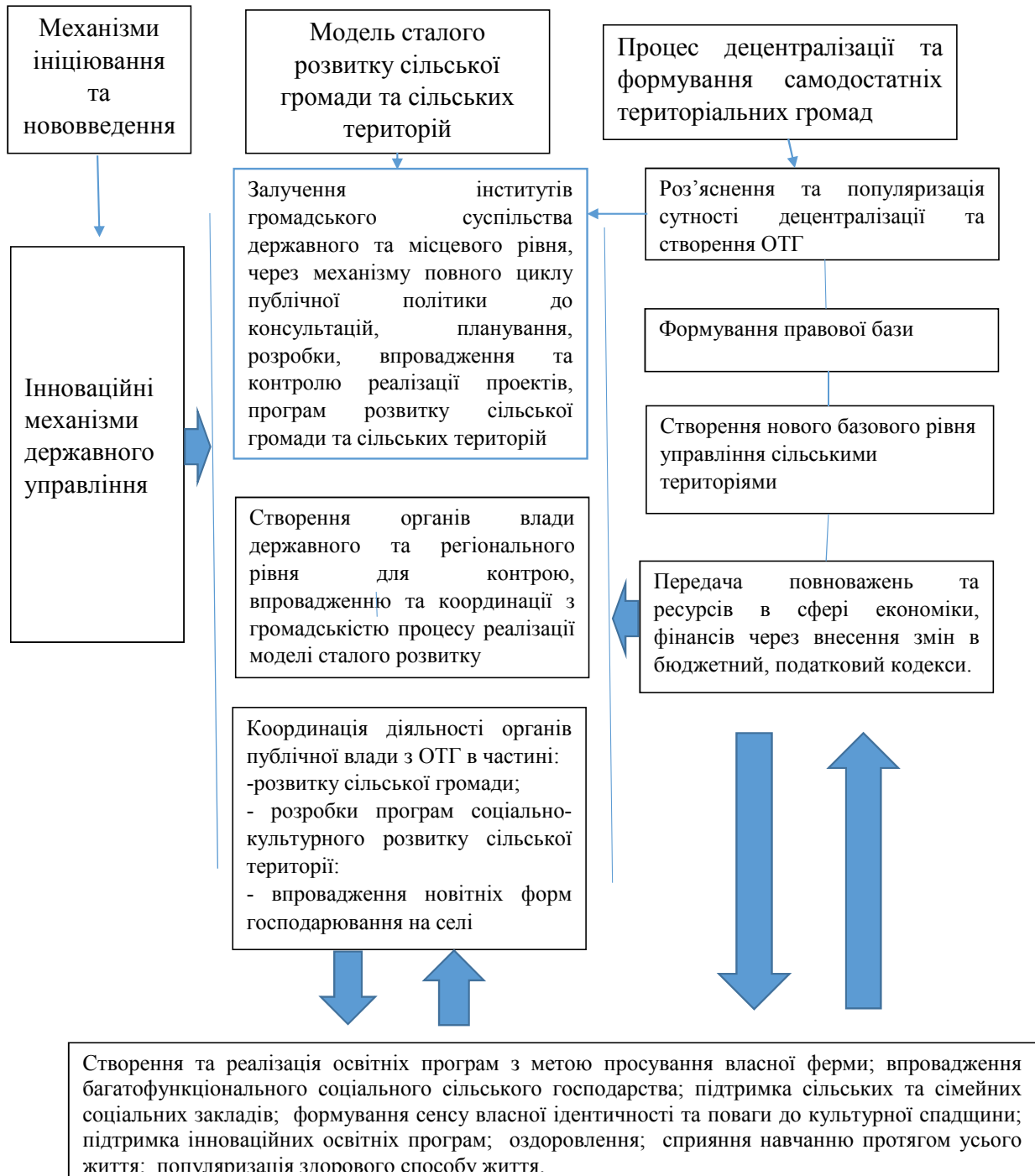
Інституційний:

- залучення громадськості до процесу сталого розвитку села;
- забезпечення прозорості та демократичності цього процесу;
- соціальний діалог і дотримання процедур соціального партнерства;
- забезпечують узгодження та коригування інтересів різних суспільних груп в процесі формування та реалізації завдань щодо розвитку українського села.

Економічний:

- розвиток несільськогосподарських видів діяльності;
- диверсифікація сільськогосподарської діяльності (соціальне землеробство, освітянські ферми, сільський туризм, створення агро-туристичних клясрерів);

ПРОЦЕС СІНХРОНІЗАЦІЇ ВПРОВАДЖЕННЯ МОДЕЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ ТА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ І СТВОРЕННЯ САМОДОСТАТНІХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

- подовження створення обслуговуючих кооперативів.
- Фінансовий:**
- перерозподіл невикористаних коштів за іншими програмами;
 - переорієнтувати частину коштів з програм, пов'язаних з агровиробництвом, на програми розвитку громади та територій;

- розглянути можливість часткового або повного скасування оподаткування заходів щодо розвитку громади та територій.

Висновки

Для подальшого продовження процесу децентралізації, розвитку сільської громади, сільських територій необхідно визначити проблеми та шляхи їх подолання, які виявлені практикою децентра-

лізації, до яких слід віднести наступні: велика кількість громад стали дуже малими за чисельністю населення, держава завчасно не подбала про підготовку кадрів для органів місцевого самоврядування, які мають діяти в нових умовах, незрозумілі межі управлінських свобод об'єднаних територіальних громад.

Лише ефективне та стабільне функціонування органів місцевого самоврядування, безпосередня участь сільської громади у вирішенні питань місцевого значення, ефективність громадського впливу на прийняття рішень органами місцевого самоврядування, організаційна та фінансова самостійність територіальних громад, наближення їх можливостей та якості діяльності до європейських стандартів може забезпечити та гарантувати успішність сталого розвитку українського села.

Основною метою розвитку сільської громади та сільських територій, реформи територіальної організації влади є подальше просування ідеї створення громадського суспільства та сільської спільноти, як її невід'ємної складової на принципах демократичного вирішення суспільних культурно-освітніх, соціально-побутових проблем, впровадження соціо-економічної моделі господарювання.

Створення моделі сталого розвитку українського села як поступового процесу має бути синхронізовано та адаптовано до процесу децентралізації та формування органів влади нового базового рівня, що передбачає урахування ситуації, яка склалась. Налагодження такої комунікації дасть змогу оперативну та гнучко реагувати на об'єктивні труднощі та необхідні зміни, що можуть виникнути на шляху сталого розвитку села, запобігти розбіжності та суперечкам при формуванні програм, перспективних планів розвитку селянської спільноти та сільських територій.

Література.

1. Авер'янов В., Пухтецька А. Удосконалення побудови та діяльності вітчизняних органів державного управління з урахуванням європейських принципів і стандартів. Юридична Україна. 2010. №11. С. 4–14.
2. Батанов О. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні: поняття та ознаки. Вісник Центральної виборчої комісії – 2008 р. №2 (12). С. 51–57.
3. Борденюк В. Методологічні основи співвідношення методів державного управління та методів здійснення місцевого самоврядування (правові аспекти) / В. Борденюк // Вісник Академії правових наук України. 2010. № 4. С. 68–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/varnyu_2010_4_7.
4. Бугай С. М., Жовнірчик Я. Ф. Про напрями вдосконалення територіальної організації місцевого самоврядування. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/5904/14-Bugaj.pdf?sequence=1>.
5. Довідка щодо впровадження повного циклу публічної політики. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <http://itd.rada.gov.ua/PublicPolicy>.
6. Іжа М., Красностанова Н. Модель формування структури сталого розвитку регіональної системи. Теорія та історія державного управління, 2010.
7. Іжа М. М. Система регіонального управління: світовий досвід і Україна: монографія. Одеса: «Друкарський дім», 2011. 368 с.

8. Іжа М., Крупник А. Трансформація публічного управління в умовах соціополітичної модернізації України. *Теорія та історія державного управління*, 2012.

9. Європейська хартія місцевого самоврядування. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

10. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua-cjstitution>.

11. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1.04.2014 р. № 333-р. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>.

12. Корж В. П., Міхаєва І. М. Форми взаємодії органів місцевого самоврядування з правоохоронними та іншими державними органами. *Державне управління та місцеве самоврядування*: зб. наук. матеріалів III Міжнар. наук. конгресу, 27–28 березня 2008 р. Харків: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2008. С. 90–91.

13. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р. № 214. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF>.

14. Сталий розвиток територіальних громад: управлінський аспект: монографія / за заг. ред. Ю. О. Куц, В. В. Мамонова, О. К. Чаплигін та ін. : монографія. Харків, 2008. 236 с.